

УДК 801.81+821.161.2(477)

С. В. П'ятаченко

Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка

**ДІЯЛЬНІСТЬ «ПОПІВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ» У КОНТЕКСТІ ЗАРОДЖЕННЯ
НАРОДОЗНАВЧОЇ ДУМКИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ
У КІНЦІ ХVІІІ–ПОЧ. ХІХ СТ.**

Дана стаття присвячена народознавчому аспекту діяльності культурно-освітнього гуртка, який діяв наприкінці ХVІІІ – поч. ХІХ ст. на хуторі Попівка неподалік Сум під керівництвом О. Палиціна і сприяв поширенню просвітницьких ідей в широкі верстви населення та зародженню народознавчої думки на Слобожанщині.

Ключові слова: гурток, просвітництво, О. Палицин, І. Богданович, В. Каразін, народознавство.

Данная статья посвящена народоведческому аспекту деятельности культурно-образовательного кружка, действовавшего в конце ХVІІІ – нач. ХІХ в. на хуторе Поповка неподалеку Сум под руководством А. Палицына и способствовавшего распространению просветительских идей в широкие слои населения и зарождению народоведческой мысли на Слобожанщине.

Ключевые слова: кружок, просвещение, А. Палицин, И. Богданович, В. Каразин, народоведение.

The article deals with the ethnology aspect of cultural and educational group, which operated in the late 18th – early 20th century in Popivka near Sumy led by Oleksander Palitsyn and contributed to the spread of ideas of enlightenment among the general population and the birth of ethnology thought in Slobozhanshchyna.

Keywords: society, enlightenment, A. Palitsin, I. Bogdanovich, V. Karazin, ethnology.

Наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. в Україні розгорнувся процес національно-культурного відродження, пов'язаний із модернізацією усіх сфер суспільного життя. Паралельно під впливом французьких мислителів у середовищі місцевого освіченого дворянства набували поширення просвітницькі ідеї, до яких долучалися нові європейські впливи романтизму. Наслідком цих процесів, крім всього іншого, стало зростання інтересу до власної історії та народної культури. Поодинокі збирачі та аматори української старовини почали об'єднуватися в гуртки, долучатися до культурно-просвітницьких осередків.

Одним із перших таких об'єднань в Україні був гурток слобожанської інтелігенції, що діяв наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. на хуторі Попівка Сумського повіту (нині – с. Залізник Сумського району Сумської області) і увійшов в історію під назвою «Попівської академії». Його члени пропагували ідеї просвітництва, брали участь у розвитку літератури й мистецтва, поширювали освіту серед народу.

«Історію салонно-гурткового життя виводять із Франції ХVІ ст., – зазначає І. Колесник, – у Росії ж гуртки і салони поширюються у ХVІІІ ст. через малорозвиненість «книжкової індустрії». Саме салони і гуртки здійснювали зв'язок між авторами й читачами, а також між самими літераторами (тут замовлялись рецензії, читались та обговорювались нові твори, поширювались літературні новини)» [10, с.179].

Гурток у Попівці сформувався і діяв «за традиційним для цього часу сценарієм, як проект ініціативної особи з високим рівнем емоційної енергії та значним культурним капіталом, – зазначає

Н. Барабаш [3, с.107]. Організатором і душою цього гуртка був місцевий поміщик, архітектор і літератор Олександр Паліцин, про якого В. Каразін у статті «Взгляд на украинскую старину» в альманасі «Молодик» за 1844 рік зазначає, що «ему обязаны мы большею частию началами европейского быта в Украине» [7, с.44].

Наприкінці XIX століття М. Сумцов висловив оцінку діяльності цього просвітницького гуртка, яка стала визначальною для наступних дослідників: «Поповская академия в свое время была для здешнего края просветительным учреждением и до открытия в Харькове университета отчасти исполняла его роль высшего учебного заведения» [13, с.12]. Не менш високу оцінку давали Д. Багалій та І. Айзеншток [2;1].

Радянська доба позначилася значним зменшенням уваги до Попівської академії, науковий інтерес торкався тільки окремих її учасників: Василя Капніста, Сергія Глінки, Іполита Богдановича та деяких інших. Садиба засновника гуртка Олександра Паліцина у 1924 році була зруйнована, а його ім'я опинилося в тіні тривалого забуття. У 1950 роках про Попівську академію у своїх працях згадали проф. А. Слюсарський та сумський краєзнавець П. Сапухін [12;11]. Зокрема, А. Слюсарський зазначав, що цим гуртком «Слобожанщина зробила свій внесок у справу розвитку української літератури і народної творчості». [12, с.210]. Ряд краєзнавчих аспектів, пов'язаних із діяльністю «Попівської академії», вдалося висвітлити в серії газетних публікацій сумському краєзнавцеві Г. Петрову.

Наступним етапом повернення загальної уваги до діяльності «попівців» стали 80-90-і роки XX ст., коли значний внесок зробили сумські науковці проф. П. Охріменко, В. Звагельський, В. Голубченко, краєзнавці М. Тесля (директор школи с. Залізняка), А. Близнюк, В. Скакун, Г. Хвостенко. Їхніми зусиллями вийшли друком кілька науково-популярних видань, присвячених діяльності цього гуртка, та було створено громадську організацію «Паліцинська академія», завданням якої стала популяризація спадщини слобожанських просвітників.

Серед широкого кола інтересів членів «Попівської академії» найбільш дослідженими виявились історико-культурний, краєзнавчий, мистецтвознавчий (зокрема, внесок у розвиток місцевої архітектури), літературознавчий і педагогічний аспекти. Актуальні дослідження з цієї проблематики підготували М. Красиков, О. Скоробогатська, М. Гетьманець, К. Черкасова, Н. Барабаш. Проте загального і контекстного осмислення мистецької і наукової діяльності цієї культурно-просвітницької організації ще не було запропоновано. Не окресленим залишається і внесок діячів Попівської академії у формування на Слобожанщині народознавчої думки, яка набере значного поширення серед наступників – Г. Квітки-Основ'яненка, І. Срезневського, М. Костомарова, А. Метлинського та інших діячів гуртка «харківських романтиків». Усі вони, як і діячі «Попівської академії», перебували під впливом ідей Г. Сковороди, зокрема його думок про роль і місце народної культури.

Метою даної розвідки є виокремлення народознавчого вектора в світоглядних і мистецьких концепціях членів «Попівської академії». Серед завдань, які витікають із цієї мети, – дослідження поглядів учасників гуртка на народне мистецтво та аналіз специфіки використання фольклорного матеріалу в їхніх художніх творах.

Культурно-освітній гурток, який отримав напівіронічну самоназву «Попівська академія», з'явився наприкінці XVIII ст. у маєтку дрібнопомісного дворянина, літератора, архітектора, письменника, перекладача, культурного і громадського діяча Олександра Паліцина (1741-1816) у селі Попівка під Сумами. М. Сумцов зазначає, що центром, навколо якого групувалися талановиті письменники і художники була «просвещенная личность Палицына», який «так дорожил этой академией, так высоко ценил ее образовательное, культурное влияние в околотке, что желал появления других подобных центров местного просвещения» [13, с.1].

Аналізуючи світоглядну і мистецьку позицію Паліцина, М. Сумцов вказує: «Как в литературном, так и в архитектурном отношениях Палицын был сторонником нового направления, с примесью романтизма, направления, основанного на

восхищени природой и подражании ей» [13, с.1]. Отже, Паліцина можна вважати прихильником передромантичної течії, що розвивалася в загальній системі культури Просвітництва, поступово набуваючи виразних рис романтизму. Першорядна роль у цьому контексті належить руссоїзму і концепції «природної людини», яка протиставляється «робленій людині». Один із членів Попівської академії Є. Станевич у трактаті «Думки про істинне щастя на землі» обґрунтовує принцип природовідповідності як основний принцип усього людського життя, спираючись на ідеї Ж.-Ж. Руссо і Г. Сковороди. Трохи пізніше естетичні пошуки в цьому напрямі локалізують ідею «природної людини», сповненої внутрішньої краси і поетичної гармонії з зовнішнім світом, в рамках Малоросії і Слобідської України, та запровадять у часи Гоголя своєрідну моду на українську екзотику в літературних салонах Петербурга і Москви. Значного поширення на той час набули й положення Й. Гердера, який відкинувши античні взірці, проголосив народну поезію не проявом варварства темних мас, а втіленням життєвої і емоційної правди. В Україні і Росії ідеї Гердера були добре відомі, ними захоплювалися в гуртку М. Карамзіна. Д. Багалій писав про освічене дворянство Слобожанщини: «Одни из них были духовными чадами Сковороды или коллегіума, другие воспитались на европейской литературе. Так переплетались друг с другом два течения образованности – западно-русское и русско-европейское» [2, с.40]. Характеризуючи загальний рівень і настрої місцевої еліти К. Черкасова зазначає: «Особливості історичного розвитку Слобідської України були такими, що тут досить швидко сприймалися привнесені класицизмом ідеї просвітницької ідеології, що на початку ХІХ ст. здобули забарвлення громадянськості та альтруїзму. Особа харківського просвітителя О. Паліцина, яка дивувала багатьох дослідників різноманітністю інтересів, була знаковою для тієї доби» [14, с.258].

Гурток Паліцина не мав постійного складу. Число учасників змінювалось у залежності від приїзду в Попівку тих чи інших друзів гостинного поміщика, серед яких були відомі літератори, художники, науковці, священники, відставні офіцери та інша ліберальна публіка, яка переймалась ідеями просвітництва та розбудови культурного й громадського життя Слобожанщини. М. Сумцов зазначає: «В хорошие годы академия была довольно многочисленна, имея более пяти человек, а в плохие годы, последние годы жизни «Поповского пустынноика», состояла только из Палицына, его жены и дочери» [13, с.6].

Серед найвідоміших учасників – сам господар маєтку, архітектор, поет і перекладач Олександр Паліцин, художник, архітектор і письменник Микола Алфьоров, просвітник і засновник Харківського університету Василь Каразін, поет Іполит Богданович і його брат Іван Богданович – предводитель дворянства Сумського повіту, архітектор, педагог і перекладач Василь Ярославський, а також письменники Сергій Глінка, Василь Капніст, Єпифаній Станевич та багато інших. М. Сумцов згадує також серед членів гуртка братів Павла і Михайла Байкових, перекладачів з французької. У листах Паліцин називає колишніх членів Мойсея Ушинського та Антона Кардашевського.

Отже, можна констатувати, що «Попівська академія» була гуртком, представницький рівень якого виходив за межі провінційних зібрань і провінційних дискусій. «Через мережу гуртків інтелектуалів відбувалось структурування суспільних рухів в Україні», – зазначає І. Колесник [10, с.178].

Безсумнівний вплив на діяльність «Попівської академії» мав Г. Сковорода, постать якого В. Каразін оцінював дуже високо: «Между учителями заметим Сковороду и протоиерея Шванского. Я имел еще честь в моей молодости видеть сих почтенных мужей, которые в свое время могли бы занять место между германскими учеными наиболее уважаемыми» [6, с.43]. Деякі дослідники, зокрема А. Слюсарський, навіть зазначають, що мандрівний філософ «іноді відвідував» маєток Паліцина [12, с.210]. За твердженнями інших авторів, які нагадують припущення, до маєтку заходили кобзарі, і О.Паліцин робив записи дум від запрошених кобзарів чи записував пісні від дворових дівчат.

Серед членів гуртка чи не найбільший вплив фольклору відчувається у творчості поета Іполита Федоровича Богдановича (1743-1803), найбільшу славу якому принесла його поема «Душенька» (1778, повне видання 1783) – віршований переспів повісті Лафонтена «Любов Психеї і Купідона», яка у свою чергу є обробкою казки Апулея про Амура і Психею з його роману «Золотий осел». І. Богданович вносить у казковий сюжет слов'янські міфологеми, фольклорну образність і стилістику, надає оповіді легкого, іронічного забарвлення. «Ужасы Душенькина путешествия изображены во французской сказке как действительные ужасы, а в русской – с приятною шутливостию», – зазначає М. Карамзін [9, с.212]. Окрім традиційних для поезії класицистів античних божеств (Венери, Амура, Сатурна, Аполлона) Богданович змальовує ряд фантастичних образів народних казок: Кашея, який охороняє чарівний сад золотих яблук, Змія Гаринича, що стереже джерела з живою і мертвою водою, і якого Душенька намагається перехитрити і улестити приязними словами:

О Змей Горынич Чудо-Юда!
 Ты сыт во всяки времена,
 Ты ростом превзошел слона,
 Красою помрачил верблюда,
 Ты всяку здесь имеешь власть,
 Блестишь златыми чешуями
 И смело разеваешь пасть,
 И можешь всех давить когтями, —
 Соделай край моим бедам,
 Пусти меня, пусти к водам [6, с.117].

М. Карамзін пише: «Русская Душенька служит только трудные, опасные службы богине, совершенно в тоне русских старинных сказок, и прекрасно: идет за живою и мертвою водою, к змею Гарыничу, и так хорошо, с женскою хитростию, улаживает его» [9, с.221].

З пізніших його творів найбільшу цікавість становить збірник «Русские пословицы» (1785), про який М. Карамзін зазначає: «Исполняя также волю сей монархини, он издал «Русские пословицы», в которых сохранились драгоценные остатки ума наших предков, их истинные понятия о добре и мудрые правила жизни» [9, с.223].

Принцип добору народних творів і сам зміст збірника пройнятий ідеями просвітництва і освіченого абсолютизму. Разом із розділами, де подано просвітницькі за суттю тематичні розділи про виховання, науку, справедливість, пристойність, розсудливість тощо, вміщені твори про відданість монарху та покірність народу. Тексти народних прислів'їв подані не лише без вказівки на джерело їхнього походження, що було даниною часу, але й зазнали суттєвого авторського втручання, а частина, схоже, взагалі вигадана автором. Більшість паремій мають прямий зв'язок з оригінальним російським фольклором, а у частині, попри російську мову, відчувається українське коріння: «Нещастны те дитятки, которых не журят ни батьки их, ни матки [5, с.1]. «Вопрос и всякой спрос ответ себе находит, и с толком-скачь язык до Киева доводит»[5, с.8].

У своїх віршах І. Богданович нерідко вдавався до віршованої обробки фольклорних сюжетів («Сказка» (1761), «Пословица» (1761), «Песня» (1773), «Загадки» (1773), «Басня на пословицу» (1883). У стилізованому під народну пісню вірші «У речки птичье стадо...» використано приспів, запозичений із українських обрядових пісень «Ой Ладо, Ладо, Ладо!» У 1787 році на основі народних прислів'їв поет створив дві театральні вистави.

У 1796 І. Богданович іде у відставку, залишає Петербург і, як пише М.Карамзін: «Он приехал в Сумы с намерением вести там жизнь свою в кругу ближайших родных и наслаждаться ее тихим вечером в объятиях природы, всегда любезной для чувствительного сердца, особливо для поэта» [9, с. 224]. Втім його проживання в Сумах, яке могло б дати новий поштовх розвитку «Попівської академії», було нетривалим. М. Карамзін натякає на «известие неясное, хотя и верное» – якесь нерозділене кохання і відмову в одруженні, що змусило його залишити Суми і перебраться до Курська, де він помер у 1803 році.

Його молодший брат Іван Федорович Богданович (1758-1831) був городничим у Сумах, а потім предводителем повітового дворянства, мав велику бібліотеку, пробував свої сили в літературі, був активним учасником «Попівської академії». Найвідоміша його праця – книга «Про виховання юнацтва» (1807), у якій він обстоює національні принципи системи виховання і висловлює сподівання на появу національно орієнтованої педагогіки, маючи на увазі загальноросійську культуру і залишаючись прихильником освіченого абсолютизму. Про свою книгу він писав: «Прежде, нежели я решился предпринять сей труд, я говорил с Творцем Душеньки, говорил с г.Капнистом, с прискорбием представляли, что мы донныне не имеем еще такой книги, которая б была основанием национального воспитания» [4, с.36].

Питаннями національного виховання переймався ще один член Паліцинської академії Сергій Глинка (1776-1847). Критикуючи поширену серед російського дворянства галоманію, він пропагував повернення до національної «старовини».

В. Каразін у своїх працях ішов далі й пропонував поширити ідеї просвітництва в селянське середовище, оскільки селяни на його думку, як нащадки давньої культури хліборобів, зберегли у собі моральну чистоту, і тому освічені поміщики мають сприяти змінам у їхньому житті: «Водворите в селах ваших просвещенное земледелие, водворите искусства и промышленность. Водворите наипаче порядок и добрые нравы, без которых все прочее во вред обращается» [8, с.20]. Похвалу освіченим поміщикам, серед яких він називає О. Паліцина та І. Богдановича, містить його «Погляд на українську старовину» (1842). Цікаві матеріали про харківську старовину залишив ще один член «Попівської академії» Василь Ярославський.

Проте чи не найголовнішою заслугою «попівців» стало створення на Слобожанщині особливої атмосфери, основою якої були гуманістичні, антропоцентричні і народницькі ідеали та цінності.

М. Сумцов зазначає: «Деятельность Палицына совпала по времени и по направлению с деятельностью В.Н. Каразина, и эти два человека положили краеугольные камни в деле развития просвещения в Харьковской губернии» [13, с.12]. Оцінюючи внесок цих діячів та їхніх соратників у зародження народознавчих ідей, М. Сумцов відзначає: «Ближайший их преемник Г.Ф. Квитка пошел далее Палицына и далее Каразина, внесши в сознание местной интеллигенции идею о необходимости просвещения не только дворянского сословия, довольно уже сильного в культурном отношении и выставившего уже таких светлых деятелей, как Палицын, Алферов, Каразин, сам Квитка, но всей массы народной, и одновременно внес идею о необходимости присмотреться к ней, изучит ее язык, быть, нравы, обычаи. Палицын, Каразин и Квитка своей просветительной деятельностью определили основные пути для успешной и целесообразной деятельности на пользу Харьковского края» [13, с.12-13].

Харківські діячі пізніше творчо втілювали принципи «попівців», серед яких народознавчі ідеї займали не останнє місце. Видання харківських журналів того часу «Украинский вестник» (1816-1819), «Украинский журнал» (1824-1825), діяльність І. Срезневського, М. Костомарова, А. Метлинського до певної міри також є продовженням народознавчих устремлень діячів «Попівської академії».

Отже, можна стверджувати, що паростки народознавчої думки на Слобожанщині зароджувались у надрах просвітницьких ідей, поширених в середовищі освіченого дворянства, які об'єднувались за модою того часу у гуртки, першим з яких був гурток О. Паліцина. Діячі цього гуртка розширювали межі панівного тоді в Росії та Україні руху Просвітництва за рахунок нових ідей сентименталізму, преромантизму, а також творчо розвивали ідеї Г. Сковороди. Усе це сприяло поступовому зміщенню центру інтелектуальної уваги від загальнодержавних принципів Російської імперії до українських національних пріоритетів та розвитку української фольклористики і етнографії на Слобожанщині.

Література

1. Айзеншток І.Я. О. Паліцин. Епізод з культурного минулого Слобожанщини / І.Я. Айзеншток // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія / За ред. А.Кримського. – К., 1927. – Ч. II. – С. 57-69.
2. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам. – Т.1. (1802-1815) / Д.И. Багалей. – Х.: Первая типография Зильберберг, 1893-1898. – 1204 с.
3. Барабаш Н.О. Епістоли як джерело до вивчення «Попівської академії» / Н.О. Барабаш // Гуманітарний журнал. – 2010. – №1-2. С.107-115.
4. Богданович И.Ф. О воспитании юношества / И.Ф. Богданович // Антологія просвітницької думки членів Попівської академії / Упор. та автор вступних статей Скоробагатська О.І. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2006. – С. 35-92.
5. Богданович И.Ф. Русские пословицы / И.Ф. Богданович. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1785. – Ч. III. – 52 с.
6. Богданович И.Ф. Стихотворения и поэмы / И.Ф. Богданович. – Л.: Сов. писатель, 1957. – 257 с.
7. Каразин В.Н. Взгляд на украинскую старину / В.Н. Каразин // Молодик на 1844 год: украинский литературный сборник / издаваемый И. Бецким. – СПб. : Тип. К. Жернакова, 1844. – С.33-46.
8. Каразин В.Н. Речь о пользе просвещения в домоводстве или о естественной связи домоводства с другими познаниями / В.Н. Каразин // Антологія просвітницької думки членів Попівської академії / Упор. та автор вступних статей Скоробагатська О.І. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2006. – С. 202-207.
9. Карамзин Н. М. О Богдановиче и его сочинениях // Н. М. Карамзин. Избранные сочинения в двух томах. – М.:Л., 1964. – Т. 2. – С. 198-227.
10. Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України ХІХ століття / І.І. Колесник // Український історичний журнал. – К.: "Дієз-продукт", 2008. – №1. – с.169-193.
11. Сапухін П. Засновник першого літературного гуртка на Слобожанщині / П. Сапухін // Радянське літературознавство. – 1958. – № 1. – С. 127–129.
12. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна: історичний нарис ХVІІ – ХVІІІ ст. – Х.: Кн. -газ. вид., 1954. – 279 с.
13. Сумцов Н.Ф. Культурный уголок Харьковской губернии (Поповская Академия). Отдельн. оттиски из “Харьковского сборника”/ Н. Ф. Сумцов. – Х.: Типография губернского правления.–1888.– 20 с.
14. Черкасова К.Т. О.Паліцин і художня культура Слобожанщини кінця ХVІІІ-початку ХІХ ст. / К.Т. Черкасова // Українська біографістика. Збірник наукових праць. – Випуск 3. – К., 2005. – с.248-260.